

În 1923, în cadrul unor prelegeri organizate de Institutul Social Român despre doctrine și partide politice, cel care luase cuvântul în chestiunea anarhismului concluziona astfel: „O mișcare propriu-zisă de anarhism militant sau de teoreticieni anarhiști nu avem”. Să fie oare adevărat? Vlad Brătuleanu este probabil primul care, folosind documente de arhivă și presa libertară ca puncte de referință, a creionat o istorie a anarhismului în spațiul românesc, începând cu a doua jumătate a secolului XIX (Zamfir Arbore, Ioan Nădejde), trecând prin perioada Vechiului Regat și până la marea unire (Panait Mușoiu, Panait Zosîn etc.), și perioada României Mari, cu precădere până la instaurarea regimului stalinist. Studiul său surprinde oameni, comunități interesante, grupuri, ziare și experimente sociale și artistice

Pagini Libere este o editură anarhistă.

Suntem un colectiv descentralizat, autonom și organizat non-ierarhic. Scopul nostru este acela de a oferi publicații (cărți, broșuri, fanzine etc.) în limba română și, uneori, în alte limbi, în ideea de a populariza și inspira viziuni și practici alternative la sistemul actual, capitalist și autoritar.

Tradiția libertară a fost întotdeauna una în care pamfletele, tipări- turile clandestine și materialele tipărite rapid și pe ascuns au circulat liber, neîngrădit. Continuând această tradiție, materialele publicate de către Editura Pagini Libere pot fi folosite, adaptate sau modificate de către oricine dorește acest lucru, însă nu cu un scop comercial. Cerem, pe cât posibil, persoanelor care folosesc materialele publicate de noi sau părți din acestea să specifice, într-o formă neintruzivă, sursa de unde au preluat materialele respective.

pagini-libere.ro

facebook.com/editurapaginilibere

instagram.com/paginilibere

editurapaginilibere@protonmail.com

Colectivul Pagini Libere este conștient de impactul ecologic al cărților în format fizic, așa că îți reamintim:

Împarte

Cu cei dragi, din familie sau comunitate, cărțile tale.

Donează

Cărțile de care crezi că nu mai ai nevoie.

Nu arunca

O carte, oricât de deteriorată, nu se aruncă niciodată.

Repară

Fă-ți timp pentru a repara o carte și dă-i șansa ca ea să lumineze mintea altor oameni.

Nu cumpăra ce nu ai nevoie

Nu cumpăra cărți doar de decor.

Cumpără numai ceea ce te interesează cu adevărat.

Au apărut deja

BROȘURI în limba:

Română

Adrian Tătăran – Panait Mușoiu

Andie Nordgren – Anarhia relațională
(introducere de *hopancarusel*)

Colin Ward – Anarhismul ca teorie a organizării

CrimethInc – *Vot vs. Acțiune Directă*
Cristian-Dan Grecu – Csipike – piticul comunist

Dennis Fox – Anarhism și psihologie

Necunoscut – Slogane din mai 68

Emma Goldman – Nu există Comunism în URSS

Giorgio Agamben – De la un stat al controlului către un praxis al puterii destituente

Martin Veith – Neobosit! Iuliu Neagu-Negulescu

Mihail Bakunin – Catehism revoluționar

Murray Bookchin – Municipalismul libertar

Robert Graham – Ideea generală a Revoluției la Proudhon

Vlad Brătuleanu – Anarhismul în România

Maghiară

Giorgio Agamben – Az ellenőrző államtól a destituáló hatalom praxisáig

Murray Bookchin – Libertárius municipalizmus

Engleză

Cosmin Koszor-Codrea – Science popularization and Romanian anarchism in the nineteenth century

Cristian-Dan Grecu – Csipike – the Communist Pipsqueak

Vlad Brătuleanu – A Brief History of Anarchism in Romania

CĂRȚI în limba:

Română

Iuliu Neagu-Negulescu – Arimania

Mihail Bakunin – Dumnezeu și Statul

În 1923, în cadrul unor prelegeri despre doctrine și partide politice, organizate de Institutul Social Român, cel care luase cuvântul în chestiunea anarhismului – Nicolae Petrescu – concluziona astfel: „O mișcare propriuzisă de anarhism militant sau de teoreticieni anarhiști nu avem”¹. Afirmția sa era categorică, nelăsând loc niciunui dubiu. Subiectul părea încheiat, deci, în ciuda faptului că în cadrul unui alt set de conferințe despre noua Constituție, anarhismul a fost adus în discuție la un moment dat ca amenințare la adresa democrației. Probabil că Petrescu a fost convingător și este clar că opinia sa a fost împărtășită și în spațiul academic: până în prezent nu s-a scris aproape nimic în România despre ideile anarhiste și spațiul românesc. Și într-adevăr, nicio mișcare anarhistă nu este cunoscută publicului larg. Aceste lucruri sunt clare. Dar, în acest caz, cineva se poate întreba cum poate fi judecată următoarea afirmație:

Radovici avea destul de bine înzestrată biblioteca lui socialistă, pe care o punea la dispoziția noastră [...] Din întâmplare sau din preferințele lui Radovici, cele mai multe erau opere anarhiste. La câte un Paul Lafargue sau Benoit Malon se asociau anarhiștii: Jean le Vagre (Jean Grave), Kropotkine, Élisée Reclus (marele geograf), Bakunin, olandezul Domella Nieuwenhuis...²

Rândurile acestea sunt extrase din memoriile lui I.C. Atanasiu, militant socialist din Vechiul Regat, iar relatarea sa se referă la perioada în care a fost introdus

1. Nicolae Petrescu, „Anarhismul”, în *Doctrinile partidelor politice. 19 prelegeri publice organizate de ISR*, Tiparul Cultura Națională, București, 1923, p. 198.

2. I.C. Atanasiu, *Mișcarea socialistă*, Ed. Adeverul, București, 1932, p. 12.

în 1884 în cercurile socialiste din București, de către Radovici, fratele unuia dintre fruntașii primului partid socialist român.

Atunci când s-a scris, totuși, despre anarhism, acest lucru a fost făcut cu scopul de a îl compromite. Exemple ar fi lucrarea Anei Bazac, *Anarhismul și mișcarea politică modernă*³, și cea a unui anume Mircea Vâlcu-Mehedinți⁴. În ciuda unei analize minuțioase a principalelor tipuri de anarhism, lucrarea Anei Bazac folosește un discurs marcat ideologic (anarhismul este etichetat ca manifestare mic-burgheză) și nu oferă informații precise despre eventuale prezențe anarhiste în România epocii. Cea de-a doua lucrare are meritul de a publica documente din arhivele Direcției Generale a Poliției și cele ale Serviciului Siguranței Generale. Selecția documentelor este însă menită să sprijine teza susținută de autor, potrivit căreia socialismul și anarhismul ar fi curente și mișcări politice exclusiv alogene și nocive pentru experiența politică românească⁵.

Se poate observa, deci, absența materialelor teoretice, pe cât posibil obiective, care să pună în discuție anarhismul pe teritoriul României, în epoca de avânt a acestei mișcări în alte țări: sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. Noutatea studiului de față rezidă în primul rând în faptul că acesta cercetează pentru prima oară anarhismul din România, dintr-o perspectivă istorică. Cercetarea are în vedere toate formele de anarhism existente în România până în 1945: prima parte a studiului privește perioada dinaintea apariției unor grupuri anarhiste în România; cea de-a doua parte privește anarhismul tipic Europei secolului al XIX-lea, iar cea de-a treia privește un soi de anarhism dezvoltat în secolul al XX-lea, cu atât mai important de analizat, cu cât este atipic. Cercetătorii români nu i-au acordat până acum atenția cuvenită. Nu în ultimul rând, articolul își propune să recupereze ideologia anarhistă, arătând

3. Ana Bazac, *Anarhismul și mișcarea politică modernă*, Editura Universitară, București, 2002.

4. Mircea Vâlcu-Mehedinți, *Anarhism, Socialism*, Ed. Mircea Vâlcu-Mehedinți, București, 2008.

5. Vom face pe parcursul articolului câteva trimiteri la documente publicate în lucrarea lui Mircea Vâlcu-Mehedinți. Am verificat acuratețea textelor editate prin confruntare cu documentele din arhivele Serviciului Siguranței Române.

de a se organiza, care i-a caracterizat prea bine pe anarhiști în istorie⁵⁷, precum și existența unor persoane precum Valeriu Buja, se poate foarte bine să mai fi existat și alți aderenți ai anarhismului, care nu au semnat însă niciun articol, sau nu au apărut pe nicio listă. Buja a fost aproape anonim în lumea radicalilor români: după o scurtă experiență de hoinar pe la vârsta de șaptesprezece-optsprezece ani, s-a întors în satul său natal unde a rămas până la moarte, aproximativ zece ani mai târziu. El ar fi rămas necunoscut dacă nu ar fi publicat câteva articole și Eugen Relgis nu i-ar fi semnat necrologul în paginile unui ziar. Având în vedere aceste aspecte, nu poate încăpea îndoială că rolul anarhiștilor români a fost extrem de limitat. Pe de altă parte, lucrarea a subliniat faptul că anarhiștii au avut o oarecare contribuție la răscoala de la 1907.

O altă concluzie ar fi aceea că anarhismul nu poate fi asociat în continuare exclusiv cu terorismul și distrugerea. Varianta sa românească arată încă o dată cât de divers și bogat a fost acest curent ideologic. În România, ca și în restul Europei, teroriștii anarhiști au fost puțini, acționând pe cont propriu sau în grupuri restrânse⁵⁸ și uneori de o moralitate îndoielnică. Unii dintre ei erau de origine străină și s-au aflat în România pentru o perioadă limitată de timp. Anarhismul în România a avut, deci, teroriști, dar a avut – poate mai mulți – moraliști, acești și persoane care au crezut mai presus de toate în libertatea individuală, un principiu de altfel prețuit în societatea actuală de tip occidental. Același spațiu geografic a găzduit un curent ideologic în general rar întâlnit, de inspirație anarho-individualistă – care atrăgea atenția că scopul ultim al oricărei revoluții și al vieții este eliberarea individului, subordonând și condiționând astfel revoluția socială. Prin înlăturarea ideilor despre stat și revoluție socială a eliminat și o bună parte din trăsăturile utopice ale anarhismului, precum și potențialul totalitar care, începând cu perioada terorii iacobine, a însoțit revoluțiile violente.

Studiul de față reprezintă o variantă extinsă a articolului cu același titlu apărut în *Studia Politica: Romanian Political Science Review*, vol. XI, nr. 2, 2011, pp. 274-285.

57. George Woodcock, *Anarchism. A History of Libertarian Ideas and Movements*, Meridian Books, The World Publishing Company, Cleveland, New York, 1962, p. 239.

58. *Ibidem*, p. 301.

Eugen Relgis a părăsit și el România, stabilindu-se în final în Uruguay⁵⁵. Acesta este momentul în care a început a doua etapă a carierei lui de militant, însă este în egală măsură momentul sfârșitului anarhismului în România, întrucât cealaltă personalitate importantă a mișcării – Mușoiu – murise deja, în 1944⁵⁶.

Concluzii

Lucrarea prezentă se constituie într-o primă istorie a anarhismului românesc. În același timp însă, ea nu este completă, ci punctează câteva elemente și persoane esențiale. Lucrarea a arătat că anarhismul a existat în România. O mișcare rudimentară a luat ființă în spațiul românesc la sfârșitul secolului al XIX-lea și, contrar ideii promovate de unii autori menționați în introducere, ea era formată din elemente autohtone (deși rămâne de estimat ce influență au avut străinii aflați în România asupra grupurilor indigene). Prin intermediul Editurii Revistei Ideei, ideile anarhiste au fost introduse în spațiul cultural românesc. De asemenea, lucrarea de față a scos la iveală existența unui grup de o natură rar întâlnită în istoria radicalismului. Astfel, cu istoria grupului de la *Vegetarismul* se îmbogățește cunoașterea asupra anarhismului individualist din Europa.

O altă concluzie ce se desprinde este aceea că, în ciuda unui decalaj, anarhismul românesc a urmat aceleași etape doctrinare ca în restul Europei: anarhismul colectivist și comunist, anarho-sindicalismul și, nu în ultimul rând, anarho-individualismul, toate aceste sub-categorii și-au găsit o expresie în contextul românesc.

S-ar putea considera că s-a exagerat discutând despre o mișcare propriu-zisă, având în vedere numărul redus al susținătorilor anarhismului. Dar termenul a fost folosit cu referire la tendință și la obiectivele unor personalități istorice implicate și nu la rezultat. Eforturile lor aveau, cu siguranță, scopul creării unei mișcări. O observație importantă ar fi aceea că aici nu au putut fi identificate toate grupurile și indivizii implicați în această formă de militantism: având în vedere dificultatea

55. *Ibidem*.

56. <http://militants-anarchistes.info/spip.php?article4162>, accesat la 25.06.2018.

multitudinea de forme pe care ea o putea lua, precum și greșita ei asociere exclusiv cu simbolul teroristului sinistru, simbol de care mișcarea nu a putut nicidecum scăpa.

Având în vedere că demersul de față este unul de istorie politică, documentele au reprezentat o mare parte a surselor utilizate. Am pornit însă de la o lucrare de teorie politică – *Anarhismul* lui George Crowder⁶. La fel de utile au fost lucrările de istorie a mișcării anarhiste citate în paginile următoare.

Înțelegem aici prin anarhism ideologia revoluționară reprezentată în primul rând de teoreticieni precum Pierre Joseph Proudhon, Mihail Bakunin, Piotr Kropotkin și Max Stirner; se înțelege de asemenea, în egală măsură, mișcarea militantă apărută în ultima parte a secolului al XIX-lea, care a atins apogeul în timpul războiului civil din Spania. În istorie, mișcarea (sau mișcărilor diverselor țări) anarhistă a fost o forță politică ce cuprindea grupuri de militanți, presă și ideologi care să le susțină activitatea. Până la sfârșitul războiului, în 1939, a fost predominant proletară.

Anarhismul, curent revoluționar occidental, împarte cu liberalismul și socialismul originea iluministă⁷; se bazează pe o critică rațională a autorității și are ca obiectiv principal abolirea statului⁸. În locul statului, potrivit ideologiei, ar apărea o ordine socială bazată pe libera asociere a indivizilor. Pentru anarhiști există un antagonism ireconciliabil între principiul autorității și libertatea individuală, considerată valoare supremă. Mișcarea – numită și “libertară” – a accentuat în mai mare măsură decât ideologii săi importanța luptei contra capitalismului. De-a lungul timpului au avut loc și alte schimbări doctrinare,

6. George Crowder, *Anarhismul*, trad. De Louis Ulrich Rinaldo, Ed. Antet, București, 1997.

7. James Joll, *The Anarchists*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1980, p. X; această idee este de asemenea una dintre cele mai importante susținute de către George Crowder în lucrarea sa despre anarhism.

8. Mai mulți autori (printre care și George Woodcock, citat în acest studiu) definesc anarhismul ca refuz al oricărei forme de autoritate. Critica anarhistă, deși a vizat autoritatea Bisericii sau chiar a familiei, s-a orientat însă cu precădere împotriva statului. Este relevant în acest sens felul în care Kolakowski a descris mișcarea anarhistă a sfârșitului de secol al XIX-lea: acesta a observat că mișcarea reunea o mare varietate de tendințe ideologice care aveau în comun faptul că identifica statul cu principala piedică în calea libertății (vezi Leszek Kolakowski, *Main Currents of Marxism*, vol. 2, The Golden Age, Clarendon Press, Oxford, 1978, p. 19).

anarhismul suferind multe mutații, atât practice cât și teoretice. Până la începutul secolului al XX-lea, tendințele colectiviste și comuniste au dominat anarhismul atât doctrinar, cât și la nivelul aderenților. Odată cu ascensiunea activității sindicatelor la începutul secolului al XX-lea, apare o nouă formă de anarhism, anarho-sindicalismul. A mai existat și o altă nuanță ideologică care le-a precedat în bună măsură pe cele menționate mai sus, dar care a avut o influență limitată în rândurile anarhiștilor: anarhismul individualist. Individualismul creștea accentul pus pe libertatea individuală, prezent la celelalte forme de anarhism. Orientarea a găsit aderenți în Statele Unite ale Americii încă din secolul al XIX-lea, însă în Europa s-a manifestat la nivelul mișcării abia după 1900, în Franța ca reacție la anarho-sindicalism, și într-o mai mică măsură în alte țări. Trăsăturile sale vor fi detaliate în ultima secțiune a articolului.

Nu este vorba de o analiză exhaustivă a subiectului, ci de o investigație de tipul celei de detectiv, care să surprindă o rețea de personaje istorice și o cronologie. În acest sens am folosit în primul rând presa de orientare liberară și documentele din arhiva Direcției Poliției și Siguranței Generale.

Vom ignora detaliile care țin mai degrabă de domeniul senzaționalului – într-adevăr, cunoscuții anarhiști Errico Malatesta și Nestor Makhno s-au aflat în trecere pe teritoriul României, dar prezența lor nu a avut vreo influență asupra dezvoltării unei mișcări autohtone. O astfel de investigație este întotdeauna îngreunată de felul în care termenul “anarhism” este utilizat în documente, fapt care poate uneori să inducă în eroare: în ciuda lipsei unei mișcări anarhiste cu o vizibilitate clară, termenul a fost utilizat frecvent în preajma secolului al XX-lea; el apare, după cum am văzut, atât în prelegeri, cât și în presa vremii, la fel cum apare în documente ale autorităților sau memorii ale unor socialiști; chiar Constantin Dobrogeanu-Gherea îi acorda atenție; anarhiști sunt aparent pretutindeni, fiind semnați inclusiv în București, pe Calea Victoriei⁹. Doar în unele din aceste cazuri termenul a fost utilizat corect.

9. Nicolae Jurcă, *Istoria social-democrației din România*, Ed. Științifică, București, 1993, p. 104.

Analizarea modelelor de viață propuse de gânditorii anarhiști străini a dus mai apoi la discuțiile despre posibilitatea înființării unei colonii după model liberar în România, iar începutul acestei dezbateri a marcat și începutul sfârșitului publicației *Vegetarismul*. Numere la rând, în secțiunea “Pagina coloniei” s-a propus organizarea unei colonii, fiind propus modelul lui Kropotkin și Reclus, precum și principiul ajutorului mutual (nu este limpede dacă este vorba despre influența mutualismului lui Proudhon). Inițiativa nu a reușit să atragă voluntari, nici măcar în urma descoperirii faptului că în 1908 a existat o colonie tolstoiană în Basarabia⁵². Acest eșec descurajant a fost însoțit de o problemă mai veche: publicația avea nevoie de susținere materială prin intermediul abonamentelor. Ionescu-Căpățână era nevoit să asigure tipărirea cu propriile sale fonduri. Este greu de estimat numărul celor interesați de apariția ziarului, pentru că numărul abonaților nu poate reflecta numărul total al cititorilor, și nici al vegetarienilor mai mult sau mai puțin radicali români în perioada 1932-1934. După aprecierile lui Ionescu-Căpățână, în București vegetarienii erau „într-un număr destul de apreciabil”⁵³. În orice caz, pentru a putea fi acoperite costurile publicării, colectivul redacțional considera că era nevoie de cel puțin cinci sute de abonați. Din apelurile repetate din fiecare număr rezultă că cifra nu a fost atinsă niciodată, deși o altă parte a problemei era aceea că mulți cititori nu își plăteau abonamentele, sau luau revista promițând să plătească cu altă ocazie, lucru care nu se mai întâmpla. Lipsurile de ordin material au jucat un rol decisiv în desființarea *Vegetarismului*. Criza a devenit din ce în ce mai acută și ultimul număr, apărut în 1934, a reflectat izolarea colectivului redacțional de publicul larg din România Mare. În 1935 Ion Ionescu-Căpățână a emigrat, stabilindu-se în Franța, și în ultima parte a perioadei interbelice atât el, cât și Relgis, s-au implicat în susținerea cauzei republicane în războiul civil spaniol⁵⁴. În 1947,

52. „Pagina coloniei”, în *Vegetarismul*, anul II, nr. 13, decembrie 1933, p. 1.

53. Ion Ionescu-Căpățână, „Către cei care cred că ne-au înțeles rostul”, în *Vegetarismul*, anul II, nr. 8-9, august 1933, p. 40.

54. <http://militants-anarchistes.info>:

<http://militants-anarchistes.info/spip.php?article1394&lang=fr>;
<http://militants-anarchistes.info/spip.php?article5046>, accesate la 25.06.2018.

demersului de eliberare avea să scoată în evidență mai curând sau mai târziu limitele revoluției individului – revoluția în cadrul societății existente. Pentru a se dezvolta și elibera, individul ar fi avut nevoie nu numai de o dietă sănătoasă și o conștiință liberă, ci și de timp liber – timp dedicat sinelui. Principala barieră în acest sens era necesitatea de a-și câștiga existența în cadrul sistemului contemporan – mai exact, principala problemă era ziua de muncă. Practicarea unui mod de viață revoluționar și individualist se izbea de o rutină socială resimțită însă de către toți. În acest punct individualismul românesc se orientează către problema socială și, astfel, începe să se asemene cu anarhismul clasic. Mica grupare din jurul *Vegetarismului* nu mai pare acum un simplu club și își relevă astfel orientarea politică. Desigur, nici de această dată cuvântul “anarhism” nu apare scris nicăieri. Într-un amplu articol se argumentează necesitatea timpului liber: răgazul este esențial pentru evoluția civilizației și a individului, iar acest răgaz poate fi obținut fie prin reducerea numărului orelor de muncă zilnice, fie prin renunțarea la lux, cel care îl determină pe om să muncească mai mult⁵⁰. În primul caz se face referire la soluțiile propuse de Kropotkin și Reclus, în cel de-al doilea, la cele ale lui Henry David Thoreau.

Articole cu un ton similar mai pot fi găsite în *Vegetarismul*: Valeriu Buja, influențat de Thoreau, a publicat un lung articol despre încercarea acestuia din urmă de a trăi simplu, izolat la marginea unui lac timp de trei ani. Judecând după biografia pe care i-o face Relgis, care-i fusese coleg la *Umanitarismul*, Buja nu trăise viața agitată și periculoasă a unui militant, însă trăise cu pasiunea tipică unuia. Acest lucru răzbate din propriile sale fraze, care poartă în mod clar amprenta ideilor libertare. El scria în *Umanitarismul*:

Cu ce drept sunt ținut între granițe, între legi, când eu vreau să mă înfrățesc cu omul? [...] În ea însăși, organizarea de stat e egoistă și imorală. Cu ce drept mă fixează cineva – Stat, Națiune, Clasă – cetățean român, când eu nu vreau să fiu nici cetățean român, nici cetățean francez, nici de altă naționalitate, ci om, frate al oricui?⁵¹

50. N. Zborea, „Vegetarismul...”, pp. 13-14.

51. Valeriu Buja, „Calea omului”, în *Umanitarismul*, anul I, nr. 8, aprilie 1929, p. 195.

Apariția în țară a unui curent de gândire anarhist se poate observa încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Există însă două faze ale anarhismului ca mișcare, una începând atunci, cea de-a doua având o existență efemeră în timpul perioadei interbelice și fiind de o natură aproape total diferită.

Precursori ai mișcării

Originile anarhismului românesc se află alături de începuturile mișcării socialiste din Vechiul Regat, la sfârșitul secolului al XIX-lea. Înainte de a trece la acestea, însă, merită menționat aici numele revoluționarului basarabean român Zamfir Arbore. Bogata sa activitate îi asigură acestuia un loc important între precursorii anarhismului.

Zamfir Arbore (cunoscut și ca Zamfir Ralli sau Zamfir Arbore-Ralli) este probabil primul român care și-a asumat eticheta de anarhist. El poate fi considerat în același timp și unul din predecesorii mișcării anarhiste din Rusia¹⁰. Perioada cea mai importantă a biografiei sale pentru studiul de față este cea a șederii acestuia în Elveția, în cursul deceniului al optulea al secolului al XIX-lea.

Proaspăt eliberat din închisorile țariste, unde fusese ținut începând cu 1869 pentru participarea la mișcările studentești din Sankt Petersburg¹¹, tânărul Zamfir Arbore ajunge în 1872 la Zürich, în Elveția¹². Acolo, în scurt timp se alătură unui mic grup de refugiați ruși, coagulat în jurul lui Mihail Bakunin. În 1873, grupul întemeiază o tipografie, cu scopul de a disemina idei anti-țariste în rândul populației culte din Rusia. Relația lui Arbore cu Bakunin este inițial una strânsă, cel dintâi devenind pentru scurtă vreme secretar personal al celui din urmă¹³. În același an intervine însă o ruptură și Arbore se mută la Geneva, unde contribuie la înființarea unei organizații numite Comuna Revoluționară

10. Potrivit lui Paul Avrich, o mișcare anarhistă nu a existat în Rusia înainte de începutul secolului al XX-lea; vezi Paul Avrich, *The Russian Anarchists*, AK Press, 2005, p. 37.

11. Zamfir C. Arbore, *În Exil*, Institutul de Editură Ralian și Ignat Samitca, Craiova, 1896, pp. 61-63.

12. *Ibidem*, p. 142.

13. *Ibidem*, pp. 153-155.

a Anarhiștilor Ruși¹⁴ și unde întemeiază o altă tipografie¹⁵. Este important de precizat că Arbore a fost înainte de toate un revoluționar narodnic, sau nihilist, fiind devotat luptei împotriva absolutismului rus. Așa se face că, în 1878, el ajunge în Vechiul Regat al României, pentru a face propagandă anti-țaristă în rândul soldaților ruși angrenați în războiul ruso-turc¹⁶. Este locul în care și decide, într-un final, să rămână. Un detaliu ce merită menționat în acest context este că, în 1879, Arbore găzduiește în locuința sa de la Ploiești o întâlnire definitorie pentru apariția ulterioară a mișcării socialiste în România. Socialiștii adunați la Arbore decid unificarea cluburilor socialiste existente la acea vreme în București și Iași într-o singură organizație. Întâlnirea înlesnește convocarea unui prim congres socialist în cursul aceluiași an¹⁷. Prin acestea, putem astfel considera că Arbore a ajutat inclusiv la sădirea germinilor mișcării social-democrate din România.

Perioada 1880-1918

Istoricul social-democrației românești, Nicolae Jurcă, menționează în trecut tendințele anarhiste ale unora dintre socialiștii de la sfârșitul secolului al XIX-lea, tendințe învinse în cadrul mișcării de către cele reformiste și legaliste promovate de Ioan Nădejde. Autorul aduce o scurtă, dar importantă contribuție la istoria anarhismului românesc în *Istoria social-democrației din România*, surprinzând diversitatea din cadrul mișcării social-democrate: dintre principalele două centre socialiste din Vechiul Regat – cele din București și Iași – cel din București era mai radical în perioada anilor 1880; acolo se înființează Cercul de studii sociale *Drepturile omului*, cu un grup aflat sub influența ideilor lui Bakunin, Reclus și Kropotkin, idei aduse de studenții români aflați în străinătate la studii. Cercul rezistă timp de șase ani, între 1884 și 1890, însă

14. Paul Avrich, *The Russian Anarchists...*

15. Zamfir C. Arbore, *În Exil...*, p. 157.

16. Vezi capitolul „Plecarea mea din Geneva. Propaganda în armata rusească”, în Zamfir C. Arbore, *În Exil...*, pp. 386-409.

17. Nicolae Jurcă, *Istoria social-democrației...*, pp. 12-13.

în care hainele puteau să inhibe dezvoltarea individului (înțeles nu doar în sens psihologic și filosofic, ci și ca ființă corporală). Hainele și corpul erau percepute ca fiind într-o legătură strânsă. Individul nu era încurajat numai să aleagă bine ce poartă, dar uneori chiar să nu poarte. Dieta vegetariană contribuia la purificare și dezvoltare personală, eliberându-l pe individ de luxuri inutile⁴⁷ și de dominația asupra animalului folosit ca hrană. Eugen Relgis scrie despre cei ce practicau nudismul în Germania:

Uitate sunt făgărnicile moraliste, viermăria viciilor, ororile sociale. Omul e acolo, sub soarele radios, bucuros că respiră, că se purifică în acea solidaritate a naturii, care l-a despuiat de reticențe, de rang, de clasă.⁴⁸

Ziarul publică un articol al anarhistului individualist francez Han Ryner, pentru care eliberarea de tipul celei descrise mai sus ducea la „libertate etică”, iar cel astfel eliberat ajungea să „sufere de umanitate”⁴⁹. Evident, toate aceste celebrări ale stării naturale i-au împins pe ziaristi militanți către elogiul stării omului primitiv și al unei presupuse epoci de aur, epocă ce poate fi recreată de fiecare individ prin acțiunea revoluționară. Nu găsim însă în paginile *Vegetarismului* o nostalgie pentru trecutul istoric, deși este adevărat că ideea întoarcerii la viața primitivă sugerează în general prezența unui asemenea sentiment. Și în această situație, la fel ca în cazurile similare din alte țări, refuzul valorilor contemporane se aseamăna (parțial) mai degrabă cu libertatea „retragerii în citadelă”, o libertate în izolare, pe care Isaiah Berlin o pune în comparație cu libertatea negativă și libertatea pozitivă. Numai că, paralel cu izolarea avea loc și afirmarea pozitivă a unor noi valori și idealuri. Expresia practică a acestor trăsături ale vegetarianismului radical ar fi trebuit să se concretizeze, după cum se va vedea mai jos, sub forma unei colonii înființate de voluntari.

Inevitabil, renunțarea la valorile și elementele civilizației urbane, la fel ca și eliberarea personală, aveau o conotație politică. Mai mult de atât, problematica

47. N. Zborea, „Vegetarismul, calea spre o nouă viață”, în *Vegetarismul*, anul II, nr. 7, iunie 1933, p. 14.

48. Eugen Relgis, „Evadări orașenești”, în *Vegetarismul*, anul II, nr. 7, iunie 1933, p. 9.

49. Han Ryner, „Liberarea etică”, în *Vegetarismul*, anul II, nr. 2, ianuarie 1933, p. 4.

alimentația, libertatea sexuală și orice amenință autonomia voinței individuale. Pentru unii dintre vegetarieni consumul de carne era sursa tuturor relelor sociale⁴⁴. Deși unele din trăsăturile acestui anarhism ascetic se regăsesc și în alte contexte – coloniile de naturaliști și nudiști au fost înființate și în Spania⁴⁵, spre exemplu – din punct de vedere istoric, curentul este unul marginal în cadrul anarhismului. În România, singurii aderenți erau grupați în jurul publicației *Vegetarismul*.

Ca o scurtă abatere de la curentul urmărit aici, merită notat faptul că, pentru cei care au urmat calea violenței, anarhismul era legat de o existență în permanență la limită, fapt clar descris în memoriile lui Victor Serge, individualist francez. Ilegaliștii – titlatură a bandiților anarhiști – precum Banda lui Bonnot, au părăsit terenul politicului, devenind niște „Bonnie și Clyde” timpurii și sfârșind la fel de tragic. Ilegalismul apare în retrospectivă ca o digresiune, însă parte a acestui nou tip de anarhism.

Având în vedere ideea de mai sus, legată de renunțarea la obiectivul revoluției sociale și politice, se poate trece peste o eventuală îndoială asupra caracterului micii mișcări vegetariene: faptul că grupul care lucra la *Vegetarismul* nu discuta despre revoluție și nu clama anarhismul nu înseamnă că orientarea sa nu era anarhistă. De altfel, o serie de elemente sugerează clar influența anarho-individualistă. Într-un articol din 1933, Ionescu-Căpățână scrie câteva fraze care ar fi putut foarte bine să fie scrise de un anarhist francez inspirat de Max Stirner. El se declară individualist și observă că în anumite situații „reforma socială” a început pentru unii indivizi în ei înșiși, ei creând societatea viitorului în mijlocul cotidianului. Continuă, scriind că s-a început prin purificare aspră, prin renunțarea la prejudecăți și apoi încheie hotărând că libertatea este „ceea ce e mai sfânt și prețios în om”⁴⁶. Individualismul promovat de Ionescu-Căpățână și colegii săi trebuia să influențeze modul de viață, inclusiv gusturile vestimentare, în măsura

44. Jean Maitrons, *Le mouvement anarchiste en France...*

45. James Joll, *The Anarchists...*, p. 235.

46. Ion Ionescu-Căpățână, „Individualism și frugivorism”, în *Vegetarismul*, anul II, nr. 2, ianuarie 1933, p. 1.

prin noua organizare impusă de Nădejde, de inspirație social-democrată, se înlătură reminiscențele anarhiste¹⁸. În ciuda aparentului sfârșit al anarhismului, mișcarea socialistă avea să fie și pe viitor o sursă a revoluționarilor libertari. De fapt, abia după această perioadă anarhismul capătă notorietate. atentatele teroriste din Franța, al căror șir s-a încheiat în 1894, au trimis unde de șoc în întreaga Europă. Reacțiile au apărut curând: Constantin Dobrogeanu-Gherea publică două articole, grăbindu-se să distanțeze anarhismul de socialism, probabil în dorința de a feri imaginea partidului de orice asociere care ar fi putut fi dăunătoare.

În această perioadă a anilor 1884-1890 apare poate cea mai importantă figură a anarhismului românesc: Panait Mușoiu. Îl găsim inițial în rândurile socialiștilor. Probabil că toți anarhiștii l-au cunoscut și au fost influențați de el. În urma „epurărilor” direcționate de Nădejde, „părăsește Bucureștiul pentru ideile sale anarhiste și se stabilește la Galați unde va fi exclus din clubul local”¹⁹. Întors din nou în București, avea să devină, în timp, cunoscut de către autorități ca principal teoretician și lider anarhist. Perioada e tulbură: atentatele din Europa au făcut ca spectrul anarhismului să se extindă și asupra României, nu doar social-democrații fiind preocupați de subiect, ci și autoritățile. Atenția acordată de Serviciul de Siguranță sugerează o reală îngrijorare. Până în preajma izbucnirii războaielor balcanice, acesta s-a ocupat aproape exclusiv și permanent cu supravegherea mișcării anarhiste. Prin comparație, socialiștii nu figurează decât rar în documentele serviciului. Acest fapt nu este întâmplător: în paralel cu dezvoltarea unui curent autohton, pe teritoriul Vechiului Regat existau sau tranzitau mulți anarhiști străini – în 1900, spre exemplu, se semnalează prezența unor italieni anarhiști între muncitorii italieni ce lucrau la construcția unui hotel în Sinaia. Totodată, ca o contramăsură, intră în aplicare o înțelegere între mai multe state europene, inclusiv România, consfințită în 1904 printr-un tratat secret. Conform acestuia, statele în cauză se informau reciproc în legătură cu

18. *Ibidem.*, pp.18-20.

19. Nicolae Jurcă, *Istoria social-democrației...*, p. 21.

anarhiștii expulzați de oricare dintre ele, menționând eventual și presupusele destinații către care aceia porneau. În perioada anilor 1900-1911 circulă zvonuri și rapoarte despre planuri de atentate pe teritoriul țării, într-o atmosferă întreținută de expulzări mediatizate, după cum a fost cea a anarhistului francez Adolf Reichmann.

În același timp, scriind neobosit, Mușoiu înființează alături de Panait Zosîn revista *Mișcarea Socială*, iar în 1900 o nouă publicație – *Revista Ideei* – în perioada în care grupurile dezorganizate de socialiști încă nu își reveniseră după dizolvarea partidului lor, în 1899. La ambele proiecte editoriale va contribui și Iuliu Neagu-Negulescu. Editura Revistei Ideei a tradus lucrările unor autori clasici ai antichității (lucrările lui Platon, spre exemplu), lucrări vădit socialiste (*Manifestul partidului comunist*) și chiar lucrările unor gânditori liberali precum John Stuart Mill; în lista de volume publicate pot fi găsite însă și textele unor autori explicit anarhiști precum Max Stirner sau anarhistul francez Han Ryner și ale unui individualist²⁰ american, Henry David Thoreau. Sunt publicate și lucrările lui Bakunin și ale lui Kropotkin.

Din documentele arhivelor Siguranței Generale rezultă că activitatea anarhistă capătă cea mai mare amploare după 1905²¹. Grupuri încep să se întâlnească la locuința lui Panait Mușoiu, în zona Traian a capitalei. O oarecare eferescență se observă și în cadrul cercului socialist România Muncitoare din Piața Amzei din București, radicalii de acolo fiind anarhiști, și ei sub influența lui Mușoiu. Alții – după cum reiese tot din documente – erau activi în grupuri mici în mai multe orașe. Câteva persoane sunt urmărite, fiind suspectate de apartenență

20. Considerăm că titulatura “individualist” este cea mai potrivită pentru a îl eticheta pe Thoreau. Este dificil a-l încadra pe acesta într-o categorie ideologică anume. El nu a fost menționat vreodată în lucrările de specialitate ca având vreo legătură directă cu anarhismul european și nu putea fi conectat nici la cel american din moment ce l-a precedat pe acesta din urmă. Unii autori, precum Jean Preposiet, îl consideră pe Thoreau un precursor al anarhismului. În același timp, este imposibil de ignorat faptul că ideile pe care el le exprimă în principalele sale lucrări sunt aproape identice cu cele ale ideologilor anarhiști europeni. Pentru un studiu care pune accent pe doctrina individualistă a lui Henry David Thoreau, vezi George Kateb, „Democratic Individuality and the Claims of Politics”, *Political Theory*, vol. 12, nr. 3, August 1984, pp. 331-360.

21. Vezi Arhivele Naționale Istorice Centrale, Fond Direcția Poliției și Siguranței Generale, 8/1905; 37/1906; 1/1907; 35/1907; 119/1911.

valorile contemporane. Între anarhiștii care au ales soluția din urmă, pentru aceia dintre ei care erau naturiști³⁷, „revoluția nu trebuia să fie economică și colectivă, ci umană și personală, iar punctele de interes erau în primul rând igiena corporală și alimentația”³⁸. Scopul era purificarea individului, eliberarea sa de toate relele. Soluția însemna întoarcerea la o stare primitivă, renunțarea la consumul de carne și uneori, chiar a oricărui produs de origine animală (lactate, spre exemplu), sau la refuzul gătirii oricărui aliment. Răul era însăși civilizația modernă industrială,³⁹ cu toate valorile sale. Aici apare o diferență față de anarhiștii clasici, care se opuneau efectelor societății moderne, nu modernității în sine. Pentru ei problema era în primul rând politică și apoi economică, nu tehnologică. Societatea fără stat nu era neapărat o întoarcere la primitivism⁴⁰. În cazul de față însă, părăsirea spațiului nociv și corupt al orașului industrial servea și ea purificării, căci aerul curat și alimentația trebuiau să elibereze indivizii de servitutea față de „interesele care stăteau la originea războiului și luptei economice”⁴¹. Primitiviștii și nomazii elogiau primii oameni și individul „eliberat de toate legăturile morale și materiale ale societății imbecile”⁴². Odată cu renunțarea la oraș și la carne se putea renunța chiar și la haine: nudismul a devenit o practică revoluționară.

Importantă, deci, nu mai era organizarea muncitorească, obiectivul revoluției sociale fiind eliminat complet⁴³, ci aspectele care țin de viața privată:

37. Atât Jean Maitron, care s-a ocupat de studiul individualiștilor francezi, cât și alți autori precum James Joll, utilizează denumirile de “naturiști”, “primitiviști”, “nomazi” și “nudiști” pentru a diferenția diversele tendințe din cadrul mișcării anarhiste. În fragmentele care urmează am preluat denumirile folosite de ei.

38. Jean Maitron, *Le mouvement anarchiste en France. Vol. I – des origines a 1914*, Ed. Gallimard, Paris, 1992, p. 379.

39. *Ibidem*, p. 380.

40. Trebuie menționat că nu toate utopiile cunoscute astăzi erau utopii urbane: cele clasice (a lui Thomas Morus, spre exemplu), dar și cele proletare, imaginau o dezvoltare în cadrul pe care îl oferă spațiul urban; Fourier și adepții săi refuzau însă orașul, în timp ce Henry David Thoreau fugea de-a dreptul din el; populismul rus era un caz aparte, pentru că marea masă a populației imperiului țarist trăia în mediul rural și revoluționarii erau de părere că acest mod de viață ar trebui păstrat, el constituind esența identității poporului rus.

41. Jean Maitron, *Le mouvement anarchiste en France...*

42. *Ibidem*, p. 180.

43. Victor Serge, *Memoirs...*, p. 18.

acestea și curentul de gândire anarhist individualist dezvoltat în Franța în anii 1900-1905. Asemănările se vor dovedi a fi izbitoare.

Ideile expuse în *Vegetarismul* în această perioadă aparțin unui alt tip de anarhism decât cel al militanților activi în secolului al XIX-lea. În unele cazuri, precum în cel al individualismului influențat de ideile lui Max Stirner, anarhismul a devenit de nerecunoscut. În Franța, ideile lui Stirner au căpătat trăsături unice. S-a scris puțin despre individualiști în general, iar lucrările care s-au ocupat de ei s-au îndreptat aproape exclusiv asupra grupurilor din Franța. În acea țară, la începutul secolului al XX-lea, o parte a revoluționarilor libertari și-a schimbat radical viziunea, considerând că revoluția ce întârzie să apară nu mai poate fi așteptată în van, ci trebuie trăită pe loc de către fiecare. Această întoarcere către individ, către o preocupare pentru o „filosofie și o artă a stilului de viață”³⁴, era mai apropiată de valori burgheze, de un mod de viață boem, uneori de o introspecție ascetică, decât de socialism. Noul individualism, mai radical decât cel burghez, și de fapt, în continuare anti-burghez, deschidea noi posibilități. Realizarea idealului revoluționar trebuia transformată în realitate în fiecare zi, în viața personală, mai degrabă decât să fie căutată în viitor prin acțiune sindicală (soluția anarho-sindicalistă), sau prin insurecție. Întoarcerea spre individ a luat două direcții: una dintre ele, de tip stirnerian, a degenerat rapid în violență criminală. Într-adevăr, totul este posibil pornind de la declarația „nimic nu înseamnă nimic pentru mine”, a discipolilor lui Émile Armand, care îl citau astfel pe Stirner³⁵.

Cealaltă direcție, nu mai puțin inspirată de sloganul de mai sus (dar care a filtrat într-o mai mică măsură și alte influențe), putea să conducă, prin aceleași idei, fie către pasivitate și indiferență, fie către implicare politică activă³⁶. În astfel de situații, transformarea eului era promovată prin înființarea unor colonii, școli libertare și ziare, sau prin renunțarea la modul de viață și la

34. Alexandre Skirda, *Facing the Enemy: A History of Anarchist Organization From Proudhon to May 1968*, AK Press, 2002, p. 71.

35. Victor Serge, *Memoirs of a Revolutionary*, University of Iowa Press, 2002, p. 23.

36. Alexandre Skirda, *Facing the Enemy...*, p. 72.

la mișcare. În Ploiești în 1907 se formează cercul „Râvna”, devenit un an mai târziu „Cercul Libertar” aflat, de data aceasta, în opoziție față de liderul de la București. Cercul editează și un ziar, *Vremuri Noi*²². În 1907, o listă a anarhiștilor cunoscuți în România întocmită de Siguranță conține în jur de douăzeci de nume. Numărul este ridicol de mic pentru o mișcare, însă o altă listă din același an, cu salariații din instituțiile statului care erau abonați ai Revistei Ideii, relevă două aspecte interesante: în primul rând, faptul că numărul aderenților și simpatizanților era mai mare – lista întocmită de această dată avea în jur de cincizeci de nume, și aceștia erau doar aceia care procurau revista prin abonament; în al doilea rând, indică din nou îngrijorarea autorităților, acum mai preocupate de creșterea mișcării și mai ales de infiltrarea sau simpla prezență a membrilor ei în instituțiile statului. Îngrijorarea este exprimată explicit în referatul unui agent al serviciului Siguranței, în care se declară că fenomenul este grav și că statul adăpostește indivizi care lucrează prin propagandă împotriva sa. Cel mai important pasaj al referatului este cel în care se declară că propaganda făcută de aceste persoane a contribuit la declanșarea răscoalei țărănești de la 1907²³. Cel care încheie astfel raportul său se referă îndubitabil la anarhiști, deoarece documentul vizează evaluarea influenței *Revistei Ideei*. Există exemple care pot fi aduse în sprijinul ultimei idei. Bunăoară, autoritățile l-au descoperit și urmărit multă vreme pe învățătorul de comună Nicolăescu-Cranta, prieten cu Mușoiu, care „a contribuit mult la răscoalele țărănești prin discursurile ținute oamenilor”²⁴.

În 1909 are loc un atentat asupra primului-ministru, comis de un fost lucrător de la Căile Ferate. Unele surse îl numesc pur și simplu sindicalist, altele, anarhist. Cu toate acestea, există o șansă ca atentatul să fi fost pus la cale chiar de către Siguranță²⁵. Fără doar și poate însă, atentatorul i-a convins pe anarhiștii din cafenelele din zona Văcărești, unde apăruseră noi grupuri, socotite a fi și

22. Mircea Vălcu-Mehedinți, *Anarhism...*, p. 44.

23. Mircea Vălcu-Mehedinți, *Anarhism...*, pp. 37-38.

24. Arhivele Naționale Istorice Centrale, Fond Direcția Poliției și Siguranței Generale – 35/1907, fila 25.

25. Nicolae Jurcă, *Istoria social-democrației...*, pp. 63-64.

ele în contact cu „cunoscutul teoretician al anarchismului Panait Mușoiu”²⁶. „Formate la școala sindicalismului rackovskian”²⁷ aceste „grupuri de propagandă libertară”²⁸, numărau probabil doar 16-20 de membri. În anul 1911, serviciile însărcinate cu urmărirea mișcării libertare românești conchideau că „mișcarea [...] a luat în ultima vreme un avânt foarte puternic”²⁹ și că „propaganda libertară [...] a făcut din nenorocire progrese uimitoare”³⁰. Este interesant în acest context faptul că, începând cu 1910-1911, anarchismul iese treptat din vizorul Siguranței, în același timp în care conflictele europene, întâi cele din Balcani, încep să ia amploare. Interesul se mută în această perioadă asupra spionilor și a unor cetățeni bulgari, a căror activitate era considerată suspectă în preajma războaielor în care avea să se implice și România. Dacă mișcarea anarhistă devenea într-adevăr din ce în ce mai puternică și membrii ei plănuiau atentate la viața celor mai importanți actori politici ai țării, rămâne de elucidat motivul pentru care serviciul Siguranței a renunțat complet la supravegherea ei. Primul Război Mondial a bulversat profund viața politică și socială românească și este de presupus că efectul de dezorganizare pe care acesta l-a avut asupra mișcării socialiste s-a extins și asupra celei anarhiste, considerabil mai slabă și mai puțin dezvoltată. Cert este că în noua configurație politică de după 1918, dosarele Siguranței și ale poliției nu mai pomenesc nimic despre ea, anarchismul pierzând atenția acordată până atunci în favoarea unui alt tip de radicalism revoluționar: comunismul bolșevic.

Perioada 1918-1947

Cea de-a doua fază a anarchismului românesc este legată de personalitatea lui Eugen Relgis. Scriitor și redactor de ziar, el îl cunoștea pe Mușoiu. În anii 1920 își începe campania, intenționând să creeze Mișcarea Umanitaristă – pacifistă și

26. ANIC, Fond DPSG, dosar 119/1911, fila 2v.

27. *Ibidem*, fila 1v. O referire la Christian Rackovski, socialist radical care a activat în România. Exprimarea din document este neclară. Din paragraful citat aici se poate deduce că documentul se referea la o versiune de anarho-sindicalism influențată de ideile lui Rackovski.

28. *Ibidem*, fila 7.

29. *Ibidem*, fila 1.

30. *Ibidem*, fila 9.

anti-militaristă. Prin această inițiativă, pe lângă faptul că este formulată opoziția față de orice război, reapar influențele libertare de dinaintea Primului Război Mondial. Manifestul noii mișcări, redactat în 1923, nu poartă amprenta explicită a unei anumite ideologii. Este decizia deliberată a lui Relgis de a nu propune o doctrină care să fie comună tuturor umanitariștilor³¹. El este însă suficient de convingător pentru a atrage aderența lui Panait Mușoiu și a altor șase sau șapte persoane, care semnează manifestul. În orice caz, în ceea ce privește ziarul Umanitarismul (unul dintre cele două înființate de Relgis în anii 1920), fondat în 1928, influențele libertare transpar în mod clar: între paginile sale apar frecvent nume precum cel al lui Han Ryner sau Domela Nieuwenhuis, chiar dacă uneori doar prin citatele inserate în paginile publicației. La un moment dat, ziarul primește o donație din partea anarhistului individualist Émile Armand. De altfel, Relgis a purtat o bogată corespondență cu acesta și s-a ocupat de traducerea uneia din cărțile sale. Între 1924 și 1932, în România se formează douăzeci și patru de centre ale susținătorilor Mișcării Umanitariste³².

Patru ani după ce renunțase la *Umanitarismul*, Relgis contribuie des la noul ziar *Vegetarismul*, înființat în 1932 de către Ion Ionescu-Căpățână. Acolo, el continuă să militeze pentru idealurile pacifiste, dar își manifestă interesul și pentru diverse aspecte ale vegetarianismului radical. Nici acest ziar nu își declară în mod explicit adevărul la o anumită ideologie, deși trebuie remarcat că se dorea ca acest tip de vegetarianism să aibă un caracter etic-social³³, această particularitate având scopul de a trasa o linie de demarcație în raport cu vegetarianismul motivat exclusiv de considerente medicale. Vegetarianismul promovat de *Vegetarismul* nu avea doar implicații sociale, economice și medicale, ci și o tentă aproape religioasă. Cei care ar vrea să studieze ideile grupului redacțional din jurul lui Ionescu-Căpățână ar trebui să întreprindă o comparație între

31. Eugen Relgis, „Cuvântul Umanitarism”, în *Umanitarismul*, anul I, nr. 5, ianuarie 1929, pp. 68-70.

32. <http://militants-anarchistes.info/spip.php?article5046&lang=fr>, accesat la 25.06.2018.

33. „Pentru ce apărem”, în *Vegetarismul: Organ pentru răspândirea vegetarianismului și frugivorismului*, anul I, nr. 1, 1932, p. 1.